

DOI:10.26104/NNTIK.2022.16.74.057

Дабыт Абдылбары уулу

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ «ЧАЙ», «ЖАМБЫ», «ЖЫҢЗЫ»
СӨЗДӨРҮ ТУУРАЛУУ**

Дабыт Абдылбары уулу

**О СЛОВАХ «ЧАЙ», «ДЖАМБЫ», «ЖЫНЗЫ»
В ЭПОСЕ «МАНАС»**

Dabyt Abdylbary uulu

**ABOUT THE WORDS «TEA», «JAMBY», «JYNZY»
IN THE EPIC «MANAS»**

УДК: 881.81'373.6

«Манас» эпосу – кыргыз тилинин сөз байлыгынын бийик үлгүсүн көрсөтүп турган улуу кенч. Эпосто кыргыздын төл сөздөрү гана эмес, башка тилдерден кабыл алынып, орчундуу колдонулган сөздөр да аз эмес. Башка тилдерден кабылданган сөздөр биздин тарыхыбызды, тарыхтагы башка элдер менен болгон саясий, маданий, социалдык карым-каттообузду иликтөөгө жардам берет. Кыргыз-кытай мамилесинин тамыры терең экенин тарыхый жазма булактар ырастап турат. Мындай мамиленин арты менен ар кайсы жактан өз ара таасирлешүүнүн болушу шексиз. Алардин бири - тилдик таасирлешүү. «Манаста» кытай тилинен кирип, кунүмдүк жашоодо кенен колдонулган жана эпосто гана колдонулуп, элдин кеңири катмарына жетпей, эпоско гана таандык лексикалык катмарды түзгөн да сөздөр бар. Макалада «Манас» эпосундагы кытай тилинен кирген сөздөрдүн катарындагы «чай», «жамбы», «жыңзы» сыяктуу сөздөр мисал келтирилип, салыштырма жана тарыхый лингвистикалык метод менен алардын этимологиясына кайрылып, түшүндүрмөлөр берилди.

Негизги сөздөр: «Манас», сөз, чай, жамбы, жыңзы, Жусуп Мамай, кытай тили, кыргыз тили.

Эпос «Манас» является сокровищницей кыргызского языка. В эпосе используются не только исконно кыргызские слова, но и слова, заимствованные из других языков. Иностранные слова в эпосе «Манас» послужат источником в изучении нашей истории и политических, культурных и социальных взаимосвязей нашего народа в прошлом. Исторические письменные источники подтверждают, что кыргызско-китайские отношения имеют глубокие корни. Многовековое сосуществование наших народов обусловило порождения многосторонних взаимодействий. Одним из них является языковое взаимодействие. В «Манасе» некоторые слова заимствованы из китайского языка и также широко используются в быту, тогда как некоторые слова употребляются только в эпосах, не доходя до широкого круга людей, но образуя словарный пласт, принадлежащий только эпосам. В этой статье в основном обсуждаются и анализируются три слова «чай», «жамбы» и «жыңзы» среди многих китайских заимствованных слов в «Манасе» с использованием методов исторической лингвистики и сравнительного лингвистического исследования для изучения их этимологии и объяснения.

Ключевые слова: «Манас», слово, чай, жамбы, жыңзы, Жусуп Мамай, китайский язык, кыргызский язык.

The epic Manas is a treasure trove of the Kyrgyz language. In the epic, not only the original Kyrgyz words are used, but also words from many other languages. The foreign words in the epic «Manas» are helpful to the study of our history and the political, cultural and social exchanges between us and other nations in history. Historical written data confirms that Kyrgyz-Chinese relations are deeply rooted. This is bound to generate all kinds of interactions. One of them is language interaction. In Manas, some words are borrowed from Chinese and are also widely used in daily life, while some words are only used in epics, not reaching a wide range of people, but forming a vocabulary layer that belongs only to epics. This article mainly discusses and analyzes the three words «çay», «cambî» and «çingzi» among the many Chinese loan words in «Manas», using historical linguistics and comparative linguistics research methods to explore their etymology and Explain.

Key words: «Manas», word, çay, cambî, çingz. Jusup Mamay, Chinese language, Kyrgyz language

Киришүү. Кыргыз элинин оозеки салтынын туундусу болуп эсептелген «Манас» эпосу дүйнөлүк эпостордун ичинде абдан көлөмдүү жана ички көрөңгөсүнүн молдугу менен өзгөчөлөнүп турат. Бир гана Жусуп Мамайдын вариантынын өзү 230 мың ыр сабынан турса, андан башка дүйнө жүзүндөгү 100дөй манасчынын расмий түрдө басмадан чыккан жана чыкпаган (кол жазмада сакталган) тексттерин кошо эсептегенде, дүйнөдө бул эпоско көлөм жагынан тең келе турган башка бир дагы эпосту табуу мүмкүн эмес. Мына ушул океандай чалкыган улуу эпосту курап турган негизги каражат, албетте, сөз. Музыкада нота канчалык маанилүү болсо, адабиятта сөз ошончолук маанилүү. Ошондуктан, кыргыз элинин сөз байлыгынын жыйындысы «Манас» эпосу экендиги эч калатсиз.

Миңдеген жылдар бою Жибек Жолунун тоомунда жашаган кыргыз эли дүйнөлүк цивилизациядан наар алып, маданияттын концептери болгон сөздөрдүн

асылдарын «Манас» баштаган оозеки чыгармаларына сиңирип, уламдан-улам байып, көлкүп-чалкып отуруп, эбегейсиз көлөмдү калыптандырган. Лексикасынын байлыгы жагынан алып караганда, «Манасты» «сөз пирамидасы» деп атасак аша чапкандык болбойт. Мына ушул «сөз пирамидасында» кыргыздар менен карым-каттоо түзүп, саясий, экономикалык, маданий, социалдык карым-каттоо түзгөн калктардын тилинен кирип өздөшүп кеткен сөздөр анын бир кирпичи катары орун алып, өз кызматын өтөп келген. Эпоско башка тилден кирген сөздөрдүн катарынан кытай, моңгол, араб, парс, байыркы түрк, санскрит, согди, орус ж.б.у.с. тилдерге таандык лексемаларды кенен учуратууга болот. Бул макалада «Манас» эпосундагы кытай тилинен кирген «чай», «жамбы», «жыңзы» сөздөрүн кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жүсүп Мамайдын вариантынын мисалинда талкууга алмакчыбыз. Ал «Манас» эпосунун 8 муунун («Манас», «Семетей», «Сейтек», «Кененим», «Сейит», «Асылбача-Бекбача», «Сомбилек», «Чигитей») жатка айтып, ал жалпысынан 230 миң сап ырдан турат.

1. Чай. «Чай» сөзү «Манаста» кеңири жолугат. Аталган сөз эпосто кадимки эле турмуш-тиричиликтеги чай жалбырагынан жасалган суусундук катары да, товар (чай жалбырагы же бышыктап иштелгени) катары да ортого чыгат.

*Чайнаганы май экен,
Ичкени кымыз, чай экен [1].*

Жогорку саптарда «чай» сөзүнүн дасторконго коюлган суусундукту билдирерин андоо кыйын эмес. Ал эми төмөнкү саптардагы «чай» сөзүнүн болсо, али дасторконго жете элек товарды билдирип турганын баамдасак болот:

*Чынаачадан кеп угуп,
Коңурбай менен Жолойдун,
Жибек жүктөп, чай жүктөп,
Миң төөсү келет деп угуп [2].*

«Чай» сөзү кытай тилинде «ча» (茶 cha) делет. Дүйнө боюнча чайды эң алгач өндүргөн жана аны пайдаланган өлкө Кытай экени талашсыз. Швециялык окумуштуу Кэролус фон Линн (Carolus von Linne) 1753-жылы басмадан чыгарган «Өсүмдүк түрлөрү» аталышындагы китепте чайга алгач жолу илимий аталыш берип, «Thea sinensis, L.» деп атаган. Кийинчерээк ага кайрадан тактоолорду киргизип, «Camellia sinensis L.» деген. Мындагы «sinensis» сөзү латын тилинде «Кытай» деген маанини берет. Ал эми дүйнө жүзүндө чай тууралуу алгачкы жазма эмгек Таң династиясынын Лу Йү (737-804) аттуу окумуштуусу тарабынан жазылган. Анын үстүнө, көптөгөн археологиялык казуулар чайдын мекени Кытай экенин тастыктап турат [3]. Азыркы тапта дүйнөдөгү дээрлик көпчүлүк тилдерде бул сөздүн кытай тилинен алынгандыгын

далилдеген булактарды кенен жолуктурууга болот. 1978-жылы түзүлгөн «The Oxford English Dictionary» сөздүгүндө англис тилиндеги «чай» маанисин билдирген «tea» сөзү кытай тилинин Минь диялектинен келгени көрсөтүлгөн [4]. Ал эми кыргыз тилиндеги жана башка бир топ тилдердеги «чай» деген сөздөрдүн баары кытай тилинен кабылдангандыгы көпчүлүккө маалым. Белгилүү түрколог, атактуу тилчи Хусаин Карасаевдин «Камус Наама» сөздүгүндө да бул сөздүн төркүнү кытай тилинен экенин көрсөткөн [5]. Башка бир топ түрк тилдүү калктар да бул сөздү ушул калыбында колдонушат. [6] Бул жерде биз «чай» сөзү Евразиянын ички кургактыгындагы тилдерге кытай тилиндеги жалаң гана «ча» (茶 cha) сөзүнөн эмес, «чай жалбырагы» маанисиндеги «ча йе» (茶叶 chaye) сөзүнөн ошуп киргенин эскерте кетели. Анткени, кытай тилиндеги үндүү тыбыш менен бүткөн сөз түрк тилдүү калктардын тилине оошкондо үнсүз тыбыш кошулуп айтылышы жана транскрипциялланышы тилдик кубулуш катары дээрлик учурабайт. Айтмакчы, ошондуктан «чай» деген сөз «ча» сөзүнөн эмес, «ча йе» сөзүнөн улам пайда болгон.

Азыркы кыргыз тилинде болсо бул сөз өтө жыш колдонулат. «Чай» сөзүн негизинде бир топ жаңы сөздөр да жарыкка келген. Алсак, морфологиялык жол менен жасалган «чайкана» (<чай+кана), «чайдан» (<чай+дан), «чайчы» (<чай+чы), «чайлык» (<чай+лык), «чайкор» (<чай+кор) сыяктуулар, ал эми синтаксисттик жол менен жасалган «чай кайнам», «чай-пай», «чай-чамек», «чай-нан», «куурума чай», «ак чай», «көк чай», «кызыл чай», «сүт чай», «памил чай», «мамиле чай», «кант чай», «кант-чай», «чай пул», «чай ууртам» ж.б. ушул сыяктуулар.

2. Жамбы. Эпосто бул сөз да кеңири учурайт. Оболу «Манас» эпосунда бул сөздүн ортого чыгышын карап көрөлү.

*Алтын алсын, зар алсын,
Араба менен жамбы алсын [7].*

Же болбосо:

*Ак жамбы таштай кулады,
Алтынын күпкө куйганы,
Малдан арбын өлүүнү,
Бай Көкөтөй жыйганы [8].*

«Жамбы» сөзү кыргыз тилине кригенде бир топ фонетикалык өзгөрүүлөргө учураган. «Жамбы» деген сөздүн төркүнү эсептелген «юаньбао» (元宝 yuanbao) сөзү «Азыркы кытай тилинин сөздүгүндө» «эски убакта колдонулчу бир кыйла чоң алтындан жана күмүштөн куюлган акча. Эки чети кайкалак, ортосу чуңкур болот. Алтын жамбы 2.5 кг, күмүш жамбы 0.25 же 0.5 кг салмакта болот» - деп түшүндүрүлгөн [9].

2010-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» жамбыга төмөнкүчө аныктама берилген:

«Койдун, жылкынын ж.б. туягынын формасында уютулган, ар түрдүү өлчөмдөгү жана салмактагы күмүштүн куймалары. Өткөн мезгилде чоң аш-тойлордо «жамбы атыш» оюну өткөрүлүп, бул баалуу буюмду бийикке байлап койгон жипти кыя аткан мерген кишилер алышкан» [10]. «Жамбы» сөзү кыргыз тилинин лексикасында активдүү роль ойноп, өз убагында кеңири колдонулса да («жамбы атмай - элдик салттуу оюндардын бири; «жамбы» сөзү фольклордук чыгармаларда, өзгөчө, санжыраларда кеңири учурайт), азыркы кыргыз тилинде анчейин колдонулбаган, эчак архаизмге айланган сөздөрдөн болуп эсептелет.

3. Жыңзы, динзи, динсе. Бул сөз тууралуу талаштуу пикирлер көп. Буга аталган сөздүн Жүсүп Мамай вариантында көрүнүктүү фонетикалык өзгөрүүлөргө учураганы жана эки түрдүү айтылганы себеп. Оболу биз бул сөздү эпостун текстинен карап көрөлү:

*Жыңзы ташын тагынган,
Тоту куштун куйругун,
Он эки түрдөп сайынган,
Кыл такыя, кызыл чок,
Кылымда мындай бенде жок [11].*

С.Орозбаковдун вариантында бул сөз түпкү нускасына жакын фонетикалык өзгөчөлүк менен «динсе» деп берилген:

*Башка динсе сайынган,
Бадыйша болуп калыптыр [12].*

«Жыңзы» (динзи же динсе) сөзү «Манас» эпосунда баш кийимге жайгаштырылган жасалга буюм экени көрүнүп турат. Ал эми кытай тилинде бул сөз «динзы» (顶子 dingzi) делип, «Азыркы кытай тилинин сөздүгүндө» «Чин династиясынын төбөлдөрү баш кийиминин төбөсүнө орнотуп алчу жаңгакчалык чоңдуктагы мончок жасалга. Анын материалы жана түсүнө жараша ар кандай титулдук даражаларды билдирген. Ал динжу деп да аталат.» деп түшүндүрүлгөн.[13]

Ж. Мамайдын вариантынан «динзи» деп айталган саптарга да көңүл буруп көрөлү:

*Малакайда динзи таш,
Жаркыны көктө жалтылдайт [14].*

Же болбосо:

*Башында көөхар динзи таш,
Жаркыны көккө тартылып[15].*

Демек, «жыңзы», «динзи», «динсе» үч сөз бир эле сөздүн фонетикалык өзгөрүүдөн улам үч башка вариантта айтылып жатканын, бирок мааниси бирдей экендиги талашсыз.

С. Орозбаковдун вариантында «динсе», «отогот» сөздөрү чогуу келет. Ал эми Ж.Мамайдын вариантында болсо «отогот» сөзү дээрлик учурабайт.

*Баштарына кийгизип
Отото-диңсе чен кылып [16].*

Же болбосо:

*Ототот менен диңсесин,
Орунун менен сайынып [17].*

«Жыңзы» (динзи же динсе) жана «отогот» сөздөрү катыштуу түшүндүрмөлөрдү С.Орозбаковдун вариантынын академиялык басылышынан да окуй алабыз [18].

Аталган сөз эпосто негизинен Коңурбайды сүрөттөгөн саптарда жана Алмамбеттин туулуп өскөн жерин, элин баяндаган саптарда көп учурайт. Эпосто образдуу көркөм элестерди берүүдө жана эпикалык портреттерди түзүүдө мына ушундай сөздөрдүн мааниси чоң экенин белгилеп коюшубуз керек. Мына булардын бардыгы эпостогу каармандарды сүрөттөөдөгү салттуу (традициялуу) көркөм каражаттарды түзүүчү маанилүү деталдардан болуп эсептелет.

Корутунду. Макалада «Манас» эпосундагы кытай тилинин кирген үч сөздүн тарых-таржымалы тууралуу сөз кылдык. Булардын арасында, өзгөчө, «жиңзи» (же динзи, динсе) сөзү кытай тилиндеги кайсы сөздөн чыкканы тууралуу мурда-кийин эч кандай так иликтөө болгонун көрө элек болчубуз. Албетте, «Манастын» текстинде мындай сөздөр арбын. Жогоруда сөз болгондору «Манастагы» кытай тилинен кабыл алынган сөздөрдүн айрымдары гана.

Улуу эпопеябыздын тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдеп, анын ичиндеги ар кайсы тилдерден кабыл алынып, өздөшкөн сөздөрдүн тамырын тактап, туура, так жана илимий тыянактарды чыгаруу - биринчи кезекте манас таануу жаатынын мазмунун байытып, андан ары тилибиздин башка тилдерден сөз кабылдоо тажрыйбасын дагы да тереңдей түшүнүүгө, тилдин, элдин тарыхын изилдөөгө жардамы бар экени талашсыз. Бул макала ушул багыттагы башка дүйүм эмгектерге салыштырганда деңиздин бир тамчысы десек болот.

Адабияттар:

1. Жусуп Мамай. Манас. I том. Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2004. - 5-6.
2. Жусуп Мамай Ж. Манас. I том. Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2004. - 291-б.
3. 陈宗懋、杨亚军. 中国茶经 (2011年修订版) [M]. 上海: 上海文化出版社, 2011. - 第1-5页.
4. 徐涛, 张效芬. 汉语中的茶是如何变成英语中的tea的? [J]. 福建茶叶, 2020, 42(10). - 第262-263页.
5. Карасаев К. Камус Наама (экинчи басылышы). Бишкек: Салам, 2016.
6. Kurtulug Oztoglu, Zhomugaly Abuov, Nasir Kambarov, Youssef Azemoun. Dictionary of the Turkic Languages. London: Taylor & Francis Group, 1999. - 150 sayfa.

7. Жусуп Мамай Ж. Манас. I том. Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2004. - 125-б.
8. Жусуп Мамай Ж. Манас. I том. Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2004. - 145-б.
9. 中国社会科学院语言研究所词典编辑室.现代汉语词典[M].北京:商务印书馆·2016. - 第1608页.
10. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Б.: «AVRASYA JAYINCILIK», 2010.- 405-б.
11. Жусуп Мамай Ж. Манас. I том. Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2004. - 389-б.
12. Орозбаков С. Манас., 2-китеп, «Кыргызстан», 1995. - 87-б.
13. 中国社会科学院语言研究所词典编辑室.现代汉语词典[M].北京:商务印书馆·2016. - 第306页.
14. Жусуп Мамай Ж. Манас. I том. Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2004. - 350-б.
15. Жусуп Мамай Ж. Манас. I том. Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 2004. - 354-б.
16. Орозбаков С. Манас. 6-китеп, «Кыргызстан», 1995. - 68-б.
17. Орозбаков С. Манас., 2-китеп, «Кыргызстан», 1995. - 83-б.
18. Орозбаков С. Манас. 2-китеп, «Кыргызстан», 1995. - 713-б.